

Məsihi Təbrizinin Əlişir Nəvai qəzəllərinə yazdığı təxmislər

Ataəmi Mirzəyev

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: ataemi@rambler.ru

Annotasiya. XVI əsrdə yaşayıb-yaratmış Məsihi Təbrizinin elm aləminə yalnız lirik şeirlər divanı məlumdur. Həmin divan uzun illər XVII əsr şairi, “Vərqa və Gülşə” müəllifi kimi tanınan Şeyx Məsud Rükəddin Məsihiyə aid edilmişdir. Lakin aparılan araşdırmalar bu divanın XVI yüzillikdə yaşamış “Məsihi” təxəllüslü başqa bir sənətkara məxsus olduğunu göstərir. Divanla tanışlıqdan aydın olur ki, Məsihi Təbrizi də dövrünün bir çox sənətkarları kimi, öz bədii irsində böyük özbək şairi Əlişir Nəvainin (1441-1501) zəngin ədəbi ənənələrini yeni bir istiqamətdə davam və inkişaf etdirmişdir. Hətta şairin əsərlərinin dilində Nəvai şeirinin təsiri kimi, cığatay türkcəsinə məxsus elementlər üstünlük təşkil edir. Məsihinin divanına daxil olan şeirlər içərisində Nəvai qəzəllərinə yazılan nəzirələrin xüsusi yeri vardır. Hətta şair Nəvainin iki qəzəlini təxmis də etmişdir.

Məqalədə Məsihinin Nəvaidən təxmis etdiyi hər iki nümunə haqqında bəhs olunur. Həmin təxmislərdən ikincisi bəndlər üzrə Nəvai qəzəli ilə müqayisəli şəkildə araşdırılır, həmin bəndləri təşkil edən misralar arasındakı mənə, məzmun, dil-üslub xüsusiyyətləri baxımından bağlılıq üzə çıxarılır. Aparılan müqayisə göstərir ki, sözügedən təxmisin hər bir bəndində Məsihi və Nəvai misraları böyük sənətkarlıqla bir-biri ilə qaynayıb-qarışaraq vahid bir fikri ifadə edir. Hətta onları dil, üslub, məzmun, forma və vəzn baxımından bir-birindən ayırmaq belə çətindir. Bu isə hər iki sənətkarın yaradıcılığı arasında mənəvi bağlılığın göstəricisi kimi diqqəti cəlb edir.

Açar sözlər: Məsihi Təbrizi, Əlişir Nəvai, təxmis, qəzəl, qafiyə, vəzn

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 20.09.2022; qəbul edilib – 05.10.2022

Masihi Tabrizi's takhmises written to Alisher Navoi's ghazals

Ataəmi Mirzəyev

Doctor of Philological Sciences

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: ataemi@rambler.ru

Abstract. Only a compilation lyric poems of Masihi Tabrizi who created and lived in the 16th century are known to the world of science. That Diwan for many years has been ascribed to Sheykh Masud Ruknaddin, the poet of 17th century, known as the author of “Varga and Gulsha”. But the researches shows that this diwan belongs to another artist with pseudonym “Masihi” lived in the 16th century. It is clear from the poem that Masihi Tabrizi, like many artists of that period, in his artistic heritage continued and developed the rich literary traditions of the great Uzbek poet Alisher Navoi (1441-1501) in a new direction. Even in the language of the poet's works is dominated by elements belonging to the Chagatai Turkic, as the impact of Navoi's poetry. Imitative poems written to Navoi's ghazals have a special place in the poems included in Masihi's diwan. Even the poet wrote the two takhmises to the ghazals of Navoi.

In the article is dealt with the two takhmises of Masihi to Navoi's ghazals. The second of these takhmises has been studied comparatively with the ghazal of Navoi; the connection between the verses of those couplets is revealed in terms of meaning, content and language-style characteristics. The comparison shows that the verses of Masihi and Navoi in every couplet of this takhmis expresses the same idea. It is even difficult to distinguish them from each other in terms of language, style,

content, form and measure. This attracts attention as an indicator of the spiritual connection between the creativity of both artists.

Keywords: Məsihi Tabrizi, Alisher Navoi, takhmis, ghazal, rhyme, measure

Article history: received – 20.09.2022; accepted – 05.10.2022

Giriş / Introduction

Klassik divan ədəbiyyatında elə şeir formaları və janrlar vardır ki, onlar həm də ədəbi əlaqələrin yaranıb inkişaf etməsində xüsusi rola malik olmuşdur. Şərq divan şeirində nəzirçilik ənənəsi bunun bariz nümunəsi sayıla bilər. Divan şairləri heç bir sərhəd tanımadan müxtəlif sənətkarların yaradıcılığına müraciət etmiş, onların şeirlərinə nəzirələr yazmışlar. O da məlumdur ki, hər şairin şeirinə nəzirə yazılır. Nəzirə yüksək bədii duyuma malik olan, hiss-həyəcanların bənzərsiz ifadəçisi kimi tanınan, fikrini poetik cəhətdən daha orijinal bir üslubda təqdim edən, geniş bir coğrafi ərazidə seçilən və sevilən sənətkarlara yazılır. Bu deyilənləri təxmislərə də aid etmək olar. Odur ki, yalnız qeyd olunan cəhətlərə malik sənətkarların şeirləri təxmislərə edilə bilərdi. Türk ədəbiyyatında əsərlərinə daha çox nəzirə və təxmislər yazılan iki sənətkarın adını xüsusi göstərmək olar: Əlişir Nəvai (1441-1501) və Məhəmməd Füzuli (1494-1556). O da ayrıca qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin inkişafında hər iki sənətkarın rolu olduqca böyük bir zaman kəsimini çevrələyir. Təsadüfi deyil ki, hələlik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində əldə olan ilk təxmislər də məhz XV əsr şairi Nemətullah Kişvərinin Nəvai qəzəllərinə yazdığı örnəklərdir. Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında Nəvai qəzəllərinə nəzirə yazmaq, onun qəzəllərini təxmislərə etmək, bir növ, ənənə halını almışdı. Eyni fikri özbək ədəbiyyatına Füzuli təsiri haqqında demək mümkündür.

Azərbaycan ədəbiyyatında Əlişir Nəvai ənənələrini özünəməxsus bir üslubda davam və inkişaf etdirən Məsihi Təbrizinin lirik şeirlər divanında Nəvai qəzəllərinə yazılmış nəzirələrlə yanaşı, təxmislər də ayrıca yer tutur. Belə ki, Məsihinin divanında “Müxəmməslər” başlığı altında şairin üç təxmisi verilmişdir ki, onlardan ikisi Əlişir Nəvainin qəzəllərinə yazılmışdır. Birinci təxmislər Nəvainin

*Bir xəbar ber, ey sabo, sarvi ravanımdın mening,
Kim kuyar jon loladək sarvi ravanımdın mening. –*

misrası ilə başlayan qəzəlinə yazılmışdır. Bu qəzəl 1987-ci ildə Daşkənddə çap olunmuş 20 cildlik “Əlişir Nəvai. Əsərlərinin tam külliyyatı”nın birinci cildində 7 beytdən ibarət olsa da [7, s.305], Məsihi həmin qəzəlin 6 beytini təxmislərə etmişdir. Eyni sözləri şairin ikinci təxmisi haqqında da demək mümkündür. Belə ki, Nəvainin

*Ey orazi nasrin, sochi sünbül, qadi şamşad,
Bulbul kibi həjringdə işim nolavı faryod. –*

mətləli qəzəli 2012-ci ildə Daşkənddə çap olunmuş 10 cildlik “Əlişir Nəvai. Seçilmiş əsərləri”nin birinci cildində 8 beytdən ibarət olsa da [2, s.139], yenə Məsihi həmin qəzəlin 6 beytini təxmislərə etmişdir.

Belə bir vəziyyəti iki cəhətdən izah etmək mümkündür. Birincisi, tədqiqatlar göstərir ki, bir çox sənətkarlar bəyəndikləri hər hansı bir sənətkarın qəzəlinə təxmislər yazarkən onun bir neçə beytini ixtisar da edə bilərdi. Təsadüfi deyil ki, “XIV-XV yüzilliklərdə yaşayıb-yaratmış türk şairləri Heydəri, Kəlamı, Heyrətinin təxmisləri araşdırılarkən aydın olur ki, onlar təzmin etdikləri qəzəllərin bütün beytlərini götürməmişlər” [6, s.9]. Eləcə də Füzuli qəzəllərinə yazılmış təxmislərdə də belə hallar müşahidə edilir [3, s.8]. Bu baxımdan Məsihinin də Nəvainin qəzəllərini təxmislərə edərək bəzi beytləri götürməməsi təsadüfi hal sayılmaya bilər. İkincisi, o da məlumdur ki, orta əsrlərdə eyni şairin divanında yer alan qəzəllərdə beytlərin sayı müxtəlif əlyazma nüsxələrində fərqli şəkildədir.

Ehtimal edilə bilər ki, Məsihinin istifadə etdiyi Nəvai divanındakı qəzəllər altı beytdən ibarət olmuşdur. Tədqiqatlar bu deyilənlərin əksini də göstərir. Belə ki, bəzən hər hansı bir şairin təxmis edilmiş qəzəlində beytlərin sayı bütün məlum çap nüsxələrində beş beytdən ibarət olduğu halda, ona yazılan təxmisdə bəndlərin sayı altıdır. Yəni təxmis edilən qəzəl altı beyt şəklində təqdim edilir. Demək, haqqında danışılan qəzəl bəzi əlyazma nüsxələrində altı beytdən ibarət imiş. Özbək şairi Ömər xan Əmirinin (1787-1822) Məhəmməd Füzulinin

*Guşeyi-əbrulərində çeşmi-cadularmıdır?
Yoxsa girmiş yayə tirəndaz hindularmıdır?* [4, s.381] –

mətləli qəzəlinə yazdığı təxmisə buna örnək kimi göstərmək olar (1, s. 434). Belə ki, Füzulinin həmin qəzəli bütün nəşrlərdə beş beytdən ibarət olsa da, Əmirinin həmin qəzələ yazdığı təxmisdə altı bənd vardır. Bu da onu göstərir ki, Əmirinin əlində olan Füzuli divanının əlyazma nüsxəsində həmin qəzəl altı beytdən ibarət imiş. Ümumiyyətlə, Füzuli qəzəllərinə yazılmış digər təxmislərdə də belə hallara rast gəlinir [3, s.8].

Deməli, təxmislər həm də bir çox qəzəllərin mətninin dəqiqləşdirilməsində yardımçı mənbələrdən sayılmaqla bərabər, həmin şairlərin əsərlərinin elmi-tənqidi mətninin hazırlanmasında da əhəmiyyətli rola malikdir.

Əsas hissə / Main Part

Əlişir Nəvainin

*Ey orazi nasrin, sochi sünbül, qadi shamshad,
Bulbul kibi hajringda ishim nolavu faryod.* [2, s.139] –

mətləli qəzəli şairin lirikasında xüsusi yer tutur. Sevdidi gözələ müraciətlə yazılmış bu qəzəldə lirik qəhrəmanın duyğu və düşüncələri, keçirdiyi hiss və həyəcanlar olduqca səmimi bir dildə, yüksək poetik bir üslubda təqdim edilir. Məhz buna görədir ki, həmin qəzələ bir çox nəzirə və təxmislər yazılmışdır. Bu baxımdan Məsihi Təbrizinin də həmin qəzələ müraciəti təsadüfi olmamış, şair onu təxmis etmişdir. Öncə qeyd edildiyi kimi, Nəvainin çap olunmuş divanlarında sözügedən qəzəl səkkiz beytdən ibarətdir. Məsihinin təxmisində isə həmin qəzəlin altı beytdən istifadə edilmiş, iki beyt kənarda qalmışdır. Eləcə də təxmisdə qəzəlin üçüncü və dördüncü beytlərinin yeri dəyişik getmişdir, yəni üçüncü beyt dördüncü bəndə, dördüncü beyt isə üçüncü bəndə təzmin edilmişdir. Həmçinin təxmisdə Nəvai qəzəlinin birinci misrasında olan “orazi nasrin” ifadəsi “arizi nəsrin” (“üzü nəsrin”; nəsrin – ağ rəngli gül növüdür) şəklindədir ki, hər iki ifadə eyni məna daşıyır. Bunun özü bir daha təsdiq edir ki, Məsihinin əlində olan Nəvai divanının əlyazma nüsxəsi digərlərindən fərqli olmuşdur. Bəlkə də, qəzəl həmin əlyazma nüsxəsində altı beytdən ibarət imiş. Hər halda bunu hökm kimi deyil, ehtimal şəklində demək mümkündür.

Təxmislər üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, “Bəzən hansısa bir şair başqa bir türkdilli şairin örnək götürdüyü şeirini öz dilinə, öz ləhcəsinə uyğunlaşdıraraq təxmis yazırdı... Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində də bu cür hallar az olmamışdır. Böyük özbək şairi Əlişir Nəvai qəzəllərinə Azərbaycan şairlərinin yazdıqları müxəmməslər (təxmislər – A.M.) bu qəbildəndir” [6, s.8]. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, Məsihinin sözügedən təxmisində bunun o qədər də nəzərəcarpacaq dərəcədə şahidi olmuruq. Doğrudur, Məsihinin təxmisində təzmin edilən Nəvai beytlərində bir sıra fərqli məqamlar müşahidə edilir, zənnimizcə, bu, daha çox, şairin əlində olan divanın əlyazma nüsxəsindəki fərqlərdən qaynaqlanır. Şair təxmis etdiyi Nəvai qəzəlindəki beytləri əlində olan əlyazma nüsxəsindən götürmüş, əvvəlinə üç misra əlavə edərək beşlik bəndlər şəklində salmışdır.

Məsihi qəzəlin birinci beytini təxmis edərkən, əlavə olunan misralarla beytdə verilən əsas fikir və məzmunə zənginlik gətirərək onu daha da genişləndirmişdir. Nəvai qəzəlinin birinci beytdəki nəsrin üzvlü, sünbül saçlı, şümşad qamətli gözəlin hicrindən (ayrılığından) bülbül kimi nalə və fəryad

edən lirik qəhrəmanın keçirdiyi hisslər, bir növ, təxmisin birinci bəndinin ilk üç misrasında Məsihinin lirik qəhrəmanının sevgilisinə (huri-pərizada) müraciətlə dediyi “məni bir an qəm-kədərdən uzaq qoymadın, firqətin (ayrılığın) məni yandırdı, səndən ayrıldıktan sonra şad nəfəs almadım” sözlərinin nəticəsi kimi səslənir. Başqa sözlə desək, Məsihi beytə əlavə etdiyi üç misradakı lirik düşüncələri ilə Nəvai beytini məna və məzmun cəhətdən bir-biri ilə əlaqələndirərək, hər iki hissə arasında vahid fikir ifadə etməyə nail olmuşdur. Şair Nəvainin beytindəki “hicr” (ayrılıq) sözü ilə öz misralarında onun sinonimi kimi işlənən “firqət” (ayrılıq) sözü vasitəsilə ilk bənddə hər iki hissə arasında vəhdət yaratmağı bacarmışdır:

*Bir ləhzə mini qılmadın ənduhdin azad,
Küydürdi mini firqətin, ey huri-pərizad.
Ayrılğalı sindin nəfəsi bulmamışam şad,
“Ey arizi nəsrin, saçı sünbül, qəddi şümşad,
Bülbül kimi hicrində işim naləvü fəryad”.* [5, s.141]

Sonrakı bənddə də eyni yolla gedən Məsihi əlavə etdiyi üç misra ilə Nəvainin qəzəlinin ikinci beyti arasında əlaqə yaratmağa çalışmışdır. Qəzəlinin birinci beytində gözəlin gözlərini səyyada (ovçuya) bənzədən Nəvai göstərir ki, lirik qəhrəmanın könlü sevgilisinin gözlərinə ov olub; bir quş (kөнül quşu) onun qəsdinə duran iki ovçudan (iki gözdən) qurtula bilərmə? Əlbəttə, yox. Məsihi də Nəvainin belə bir bənzətməsindən bəhrələnərək, beytə həmin məzmunla səsləşən misralar əlavə etmiş, onlar arasında bağlılıq yaratmışdır. Hicran qəmindən, dər-dələdan usanan Məsihinin lirik qəhrəmanı onu avara adlandıran və başqaları haqqında pis sözlər danışan nəsihət verənə müraciətlə deyir ki, könlümü gözümdən kəm demə, ayrı et. Çünki könlüm sevgilinin gözlərinin ovuna çevrilər:

*Vəh kim qəmi-hicranidə bu möhnətü qayğü,
Bəsdür məni-avarəğə, ey nasehi-bədgü,
Könlümüni gözümdin demə kəm, qılğılən ayru,
“Seyd oldi könlü gözläriğə, vəh, qurtulurmu
Bir quş ki, anın qəsdigə bulsa iki səyyad?”* [5, s.141]

Təxmisin üçüncü bəndi də eyni şəkildə davam etdirilmişdir. Həm əlavə edilən ilk üç misrada, həm də Nəvai beytindəki məna və məzmun biri digərinin davamı kimi özünü göstərir. Belə ki, saf məhəbbətlə ayüzlünün (sevgilinin) yanına gedən, qan ağlayaraq kölgə kimi onun ayağına düşən lirik qəhrəman güman edir ki, bəlkə, sevgilisi göz yaşına görə ona vəfa göstərə. Lakin Nəvainin beytindən aydın olur ki, sevgili onun göz yaşını görüb cəfa oxunu tapır, çünki su poladı tapmayınca təmizlənməz:

*Bardum səri-ixlasdin ol mahliqayə,
Qan yığlayıban düşüm əyağınə çü sayə,
Dedüm ki, görə əşkümü əzm etsə vəfayə,
“Əşkümüni görüb könli bulur tiri-cəfayə,
Ari etməs çünki suyi bulmasa fulad.”* [5, s.141]

Sonrakı bəndlərdə də sevgilinin cəfasından şikayətlənən lirik qəhrəman bildirir ki, o yaraşıqlı dilbər (sevgili) hara getsə, ətrafında sel kimi qanlar axar, o al-qırmızı rəngli nərgizlər (gözlər) o qədər qan tökər ki, ölənləri dəfn etmək belə mümkün olmaz. Bütün bunlarla yanaşı, təxmisin sonunda lirik qəhrəman, yəni Məsihi öz sevgilisinə qovuşmaq arzusunda olduğunu bildirir və Nəvainin beyti ilə fikrini əsaslandıraraq yazır:

*Ol hur Məsihiğə çü həmxanəliq etsə,
Həmxanə anqa bulsəvü cananəliq etsə,*

*İrməs əcəb ər əql ilə biganəlik etsə,
“Ni eyb, Nəvayi kimi divanəlik etsə,
Hər adəmi kim, bulsa anın yarı-pərizad”.* [5, s.142]

Göründüyü kimi, Nəvainin qəzəlini təxmis edən Məsihi hər bir beytə əlavə etdiyi üç misranı elə ustalıqla işləmişdir ki, onları məzmun, forma və vəzn baxımından bir-birindən ayırmaq da çətindir. İki şairin qələminin məhsulu kimi meydana çıxan təxmisin hər bəndini təşkil edən beş misra biri digəri ilə o qədər qaynayıb-qarışmışdır ki, onlar vahid bir fikrin ifadə forması kimi diqqəti cəlb edir.

Nəticə / Conclusion

Göründüyü kimi, türk dünyasının nadir söz ustadlarından sayılan Əlişir Nəvainin təkrarsız hiss və düşüncələrinin ifadəsi kimi diqqəti çəkən və yüksək poetik bir dildə qələmə alınmış sözügedən qəzəli Məsihi Təbrizin qələmində Azərbaycan oxucusuna yenidən, başqa bir biçimdə təqdim olunmuşdur. Təxmislə tanışlıq göstərir ki, Məsihi Nəvai sənətinə böyük dəyər verərək onun söz xəzinəsindən faydalanmış, qəzəlin əsas mövzu və ideyasını saxlamaqla, heç bir təkrara yol vermədən özünün yeni bir əsər yaratmaq bacarığını göstərə bilmişdir.

Ədəbiyyat / References

1. A.Mirzəyev. Ömər xan Əmirinin Məhəmməd Füzuliyə yazdığı təxmislər // “Turkiy xalqlar adabiyoti: Adabiy aloqalar, adabiy ta’sir və tarjima” mavzusundakı xalqaro ilmi-nazariy anjuman maqolalar to’plamı. Toshkent: Adast-poligraf, 2022.
2. Alisher Navoiy. To’la asarlar to’plamı. O’n jildlik. Birinchi jild. Xazoyin ul-maoniy, G’aroyib us-sig’ar (Nashra tayyorlovchlar: H.Sulayman, S.Rafiddinov). Toshkent: G’afur G’ulom nomidaği nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012.
3. C.Nağıyeva. Ön söz // Füzuliyə təxmislər (Toplayanı və nəşrə hazırlayanı C.Nağıyeva). Bakı: Yazıçı, 1993.
4. Füzuli. Əsərləri. Altı cildə, I cild (Tərtib edən: H.Arashlı). Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
5. Məsihi. Divan. Tərtib edən: Ə.Səfərli. Bakı: Elm, 2012.
6. Mustafayeva N. XIX-XX yüzilliklərdə Məhəmməd Füzuli lirikası əsasında yazılmış təxmislər. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı: 2007.
7. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Биринчи том. Бадойиъ ул-бидоя (Текстни тузувчи: Ш.Шарипов). Тошкент: Ўзбекистон ССР «Фан» нашриети, 1987.

Тахмисы, написанные Месихи Табризи на газели Алишира Навои

Атаами Мирзоев

Доктор филологических наук

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: ataemi@rambler.ru

Резюме. Миру науки известен лишь диван лирических стихов Месихи Тебризи, жившего и творившего в XVI веке. Долгие годы этот диван приписывали поэту XVII века шейху Масуду Рукнеддину Месиху, известному как автор «Варга и Гульша». Однако исследования показывают, что этот диван принадлежит другому человеку под псевдонимом «Месихи», жившему в

XVI веке. После знакомства с диваном становится ясно, что Месихи Табризи, как и многие поэты своего времени, в своем творческом наследии продолжил и развил в новом направлении богатые литературные традиции великого узбекского поэта Алишира Навои (1441-1501). Даже язык произведений поэта находится под влиянием прозы Навои, и преобладают элементы, принадлежащие тюркскому языку джигатай. Среди стихов, входящих в диван Месихи, особое место занимают стихи-подражания, написанные на газели Навои. Он даже процитировал две газели поэта Навои.

В статье говорится об обоих образцах, которые Месихи привел из Навои. Второй из этих тахмисов рассматривается в сравнительном плане с газелью Навои по строфам, и выявляется связь между стихами, составляющими эти строфы, по смыслу, содержанию, языково-стилевым признакам. Сравнение показывает, что написанные стихи Месихи и Навои мастерски сливаются в каждой строфе упомянутого тахмиса и выражают единую мысль. Трудно даже разделить их по языку, стилю, содержанию, форме и ритму. Это привлекает внимание как показатель духовной связи творчества обоих поэтов.

Ключевые слова: Месихи Табризи, Алишир Навои, тахмисы, газели, рифма, ритм